

John Lukacs , Hitler en de geschiedenis – Hitlers plaats in de 20ste eeuw uitg. Icarus | Anthos

109

Drie belangrijke elementen in het toekomstbeeld en de geschriften van De Tocqueville (die Hitler zeker niet gelezen heeft en die hij als een vloek zou hebben beschouwd) zijn voor het thema van dit hoofdstuk interessant. De eerste is diens profetische beeld van een nieuw soort tirannie die kenmerkend zou zijn voor het komende democratische tijdperk, niet de tirannie van een minderheid maar van een meerderheid; een tirannie die niet slechts gevestigd zou worden met de passieve instemming van die meerderheid, maar bij gelegenheid zou worden gevestigd door actief handelen van de meerderheid. Dat nieuwe soort ‘caesarisme’, zoals De Tocqueville het soms noemde, was hier en daar al in de negentiende eeuw zichtbaar, hoewel niet in Duitsland. Twintig jaar nadat De Tocqueville erover schreef in ‘Democracy in America’ werd het werkelijkheid in Frankrijk door de triomf van Napoleon III bij het plebisiet. Maar het semi-autoritaire regime van Napoleon III verschilde nog aanmerkelijk van dat van Hitler. In het Derde Rijk betoonde de meerderheid niet slechts passief maar actief instemming met de Führer. Hitler was een groter populist (en, in de breedste zin van het woord, een groter democraat) dan Napoleon III, of andere dictators, zoals die in Zuid-Amerika of Mussolini of Kemal. Hitler was zelfs geen typische dictator (zoals hij ook zelf zei) – maar dat was niet, zoals sommige functionalisten stellen, omdat hij aarzelend optrad en ingekapseld was door zijn bureaucratie, of ‘zwak’ was. Hij was meer dan een dictator; hij was iets anders. ‘De oude tirannen,’ zei Chesterton, ‘roepen het verleden aan; de nieuwe tirannen zullen de toekomst aanroepen.’

Het tweede element in De Tocquevilles toekomstbeeld is zijn verbazingwekkende opmerking, opnieuw voor het eerst gemaakt in ‘Democracy in America’, dat het tijdperk van de grote revoluties wel eens iets van het verleden zou kunnen zijn omdat de meerderheid van het volk in een verdemocratiseerde samenleving niet gestoord wenst te worden door revolutionaire ideeën, en bereid is daartoe de aanwezigheid van een enorme bureaucratie in het dagelijks leven te accepteren. Ook dit is op Hitler van toepassing – hoewel slechts in zekere zin. Zijn uitlating in 1934 dat er de komende duizend jaar in Duitsland geen revolutie meer zou plaatsvinden, was meer dan het sussen van de latente angst die hiervoor leefde bij Duitse conservatieven en de gewone man. Van tijd tot tijd gebruikte hij nog steeds het adjectief ‘revolutionair’ in positieve zin – in de zin dat wat hij vestigde een revolutionaire ‘Nieuwe Orde’ was, het tegenovergestelde van chaos. Hier is opnieuw een antimarxistisch epigram van de scherpzinnige Simone Weil uit 1942 van toepassing: ‘Niet godsdienst maar revolutie is opium voor het volk’ – en Hitlers gebruik van het woord ‘revolutie’ was een soort opium voor de Nieuwe Orde.

Het derde element betreft De Tocquevilles beeld van de laatste duizend jaar. Hij was zich bewust van de klassieke indeling van de Europese geschiedenis in Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, maar hij had daar een eigen opvatting over, een die deze eenheden oversteeg. Hij legde de nadruk op de overgang van het aristocratische naar het democratische tijdperk; van hele samenlevingen die bestuurd werden door minderheden naar samenlevingen die geregeerd werden door meerderheden (of in ieder geval uit naam van meerderheden). Hij meende dat dat de belangrijkste verandering in de geschiedenis was van de laatste duizend jaar. Wat we dan nu, aan het eind van de zogenaamde Moderne Tijd misschien kunnen zien, is dat dit laatste grote tijdperk, dat ongeveer vijfhonderd jaar geleden begon, getypeerd zou kunnen worden door het – soms ongemakkelijke maar wat beschaving en cultuur betreft vruchtbare – samenvloeien van traditie en hervorming, van aristocratie en democratie, waarbij de eerste steeds

verder verzwakte terwijl de laatste in kracht toenam; waardoor het heden waarin we nu leven, in overweldigende mate een democratische tijd is geworden (waarin we de politieke termen die met name met democratie nauw verbonden zijn zullen moeten heroverwegen). Wat dit voor de toekomst betekent, kan ik niet zeggen; nieuwe indelingen en nieuwe hiërarchieën zullen het licht zien. Maar wat het voor het recente verleden betekent, kan een historicus herkennen – hij zou het moeten herkennen: dat Hitler een nieuw soort revolutionair was; een populistisch revolutionair in een democratisch tijdperk, ondanks alle toen nog bestaande oudere elementen in Duitse instellingen en in de Duitse samenleving, waarvan hij vele voor zijn eigen karretje wist te spannen.

114

In werkelijkheid was het Derde Rijk een mengeling van een ‘Volksgenossenstaat’ en een ‘Beambtenstaat’.(...) Bullock citeert terecht zijn redevoering in München in november 1934: ‘In Duitsland zijn geen bajonetten die mensen terroriseren. Hier wordt de regering gesteund door het vertrouwen van het gehele volk... Ik ben door niemand aan dit volk opgedrongen. Ik ben uit dit volk voortgekomen, ik ben onder dit volk gebleven en ik zal tot dit volk terugkeren. Mijn trots is dat er in de hele wereld geen staatsman bestaat die met groter recht van spreken dan ik kan zeggen dat hij een vertegenwoordiger van het volk is.’

Maar door onze aandacht te fixeren op de staat missen we het belangrijkste verschil dat Hitlers visie – en zijn bedoelingen – onderscheidt van alle andere dictators uit zijn tijd, inclusief Mussolini en Stalin.

Bedenk dat de staat zoals wij die kennen een schepping is van de zogenaamde Nieuwe Tijd. Zij ontstond ongeveer vijfhonderd jaar geleden in het Italië van de Renaissance en daarna in West-Europa, in een tijd waarin monarchie, aristocratie en democratie op woelige wijze toegroeiden naar een onderlinge vermenging – en dat Hitlers visie over geschiedenis en de toekomst een radicale breuk met de instellingen van de Nieuwe Tijd inhield.

Hij zou het met De Tocqueville over één ding eens zijn geweest: dat het tijdperk van de democratie onomkeerbaar was. Honderd jaar voor Hitler aan de macht kwam, voorzag De Tocqueville een nieuw soort tirannie die kenmerkend zou zijn voor het democratische tijdperk: de tirannie van een meerderheid. Wat misschien zo bijzonder is aan Hitler is het feit dat hij niet zozeer een tirannie van maar via een meerderheid vestigde. De staat’ – dat wil zeggen het staatsbelang, de staatsveiligheid – was heilig in de moderne wereld, zelfs in Stalins Sovjet-Rusland rond 1939.

133

Bovendien was Hitler een idealistisch determinist, wellicht een typisch Duits trekje – waarmee hij een stap verder ging dan zowel Napoleon als Clausewitz, die zeer terecht veel belang hechtten aan het moreel van de troepen in de strijd. Hij geloofde (als Schopenhauer en Nietzsche) in het allerhoogste belang van de wil; en ook in de superieure macht van ideeën.

151

Zijn generaals ontbrak het aan vindingrijkheid en verbeeldingskracht,’ begon Hitler te klagen; ‘zij zijn te correct, hun denken is te conventioneel. Zij hadden meer cowboyverhalen moeten lezen.’ ‘De valse romantiek en antibeschavingsfilosofie van een Karl May, van wie Hitler herhaaldelijk zei dat men die moest lezen.’ Hij zei dat hij als kanselier alle boeken van Karl May herlezen had. In 1943 gaf hij opdracht om 300.000 exemplaren te drukken van een boek van May (Winnetou), en dat te verspreiden onder Duitse soldaten.

Mays beroemde hoofdfiguur Old Shatterhand was een Duitse Amerikaan. Maar May was geen voorstander van wreed gedrag. Vele Duitsers vonden zijn verhalen mooi, waaronder de radicale kunstenaar George Grosz.

197

In een zeer scherpzinnig klein hoofdstuk ('Some Characteristics of Historians in Democratic Times') in het tweede deel van 'Democracy in America', dat helaas zelden de aandacht heeft gekregen die het verdient, doet De Tocqueville enkele belangrijke uitspraken over de problemen voor de geschiedschrijving in het dan aanstaande tijdperk van de massademocratie. Hij opperde onder andere dat in tegenstelling tot wat op het eerste gezicht verwacht werd, een goede reconstructie van de geschiedenis van volken moeilijker zou worden dan de reconstructie van de geschiedenis in de tijd van aristocratische samenlevingen. Ondanks de toenemende toegankelijkheid van alle soorten archieven in de laatste honderd jaar, is dat bewaarheid geworden. Natuurlijk, het is een vergissing om te veronderstellen dat het verschijnsel van de publieke opinie (zoals we aanstonds zullen zien een onnauwkeurige term) slechts de laatste twee eeuwen een factor van betekenis werd; zij heeft een rol gespeeld vanaf het begin der tijden. Zoals Pascal in zijn Pensées schreef: 'Opinie' is tenslotte 'de koningin van de wereld'. Maar het is ook zo dat met de ontwikkeling van de moderne geschiedenis richting democratie (en daarmee bedoel ik niet slechts de ontwikkeling van universeel onderwijs, maar de ontwikkeling van het bewustzijn), een verandering heeft plaatsgevonden in wat 'de structuur van de gebeurtenissen' genoemd kan worden – waarmee ik bedoel te zeggen dat de geest een toenemende invloed heeft op de materie. In tegenspraak met niet alleen Marx maar ook Adam Smith en alle andere materialistische filosofen is het op zijn minst verdedigbaar om te stellen dat wat mensen denken en geloven – niet alleen in het privé-leven maar in de wereldgebeurtenissen in het algemeen – er werkelijk toe doet, en dat de materiële organisatie van de wereld daar slechts een afgeleide van is.

200

'Het concept van de publieke opinie,' schreef Marlis Steinert blijft (vooral in Duitsland, nu én in het verleden) onduidelijk en onderwerp van discussie; de wetenschappelijke definitie ervan is min of meer als 'de kwadratuur van de cirkel'. Dat geldt niet slechts voor Duitsland of de geschiedenis van de Hitler-tijd.

(...) Er bestaat een verschil tussen publieke opinie en de stemming onder het volk. (Kershaw, hierboven genoemd, gaf de voorkeur aan het gebruik van de term 'volksopinie'.) Wat 'publiek' is, komt niet noodzakelijkerwijs overeen met 'van het volk'; en 'opinie' is niet hetzelfde als 'stemming'. (...)

Bovendien zit de geschiedenis vol voorbeelden van 'harde minderheden' en 'zachte meerderheden', waarbij de invloed van de eerste dikwijls groter is dan op basis van hun aantallen verwacht mocht worden. Dit geldt ook voor het Duitse volk in de Hitler-tijd.

Als iemand op basis van nog niet ontdekt, betrouwbaar materiaal overtuigend zou kunnen aantonen dat op een bepaald moment 'slechts' 20 procent van de Duitsers gekant was tegen Hitler wil dat nog niet zeggen dat 80 procent van de rest overtuigde hitlerianen waren; omgekeerd betekent een overtuigende studie waaruit blijkt dat op een bepaald tijdstip 'slechts 20 procent' onwankelbare aanhangers van Hitler waren nog niet dat 80 procent overtuigde tegenstanders van hem waren.

203

Wat in 1930 en daarna op de voorgrond trad was een enorme vloedgolf van Duits natio-

nalisme– onder alle klassen en standen, en vooral onder hen die het ergste getroffen waren door werkloosheid en andere economische rampspoed. ‘De werkende man heeft geen land,’ schreef Marx. Hij kon er niet verder naast gezeten hebben – iets wat al in 1914 duidelijk werd, en nog meer in de jaren dertig. Haffner is vooral te prijzen omdat hij dit doorzag.

Duits nationalisme ‘werd nu plotseling onderdeel van de alledaagse politieke gesprekken. Zelfs de communisten begonnen op nationalistische toon te spreken...’ En wat in Duitsland in 1933 en daarna gebeurde, bewijst opnieuw dat het inzicht van Proudhon superieur was aan dat van Marx – dat mensen niet reageren op sociale contracten maar op de realiteit van de macht. Hitler begreep dat door en door.

225

Deze visie op de geschiedenis won niet alleen vele aanhangers (waaronder vele ex-trotskistische ‘neoconservatieven’ in de jaren zeventig) maar bleef een belangrijk element in de vorming van de basisideologie van de Republikeinse Partij na 1948, waarmee uiteindelijk mannen als Ronald Reagan de macht in gestuwd werden. (...)

(1) de belangrijkste gebeurtenissen van deze eeuw waren de twee wereldoorlogen – waarvan de communistische revolutie in 1917 en de vestiging van communistische regimes in Oost-Europa na 1945 slechts de afgeleiden waren.

(2) zelfs in 1917 was de belangrijkste gebeurtenis (dat wil zeggen de gebeurtenis met de meest verreikende gevolgen) niet de Russische Revolutie – waardoor Rusland zich terugtrok uit de oorlog – maar de Amerikaanse deelname daaraan, zowel gezien de gevolgen op de korte als op de lange termijn. Op de korte termijn omdat niet Ruslands verdwijnen van, maar Amerika’s verschijnen op het oorlogstoneel het resultaat van de Eerste Wereldoorlog bepaalde, en voor de lange termijn omdat het een breuk betekende met de lange Amerikaanse traditie om niet betrokken te raken bij conflicten in de Oude Wereld.

(3) als deze eeuw iets heeft laten zien dan is het de veramerikanisering en niet de vercommunistisering of verruslandisering van de wereld.

(4) het feit dat het communisme er niet in slaagde zich na 1917 en voor 1945 elders te vestigen (geheel in tegenstelling tot de Franse of de Amerikaanse Revolutie) en het ineensstorten van het Russische rijk na 1989 zijn voldoende bewijs voor de geringe mate waarmee het communisme, met name in Europa, de mensen aansprak.

240 Geschiedenis is een kunst zoals alle wetenschap.

In 1901 schreef de Franse positivistische historicus Alphonse Aulard in diens ‘Histoire politique de la révolution française’: zijn doel was ‘objectief wetenschappelijk, ‘historisch en niet politiek’ te bestuderen en waarden (Geyl, p. 398). Tachtig jaar later geven Duitse historici in soortgelijke termen uiting aan hun wens voor een ‘historisering’ van Hitler. Maar ‘objectief’ en ‘wetenschappelijk’ zijn achterhaalde cartesiaanse begrippen (zoals ook hun antoniemen ‘subjectief’ en ‘artistiek’). Zoals alle menselijke kennis is historische kennis zowel persoonlijk als participeren (en de uitdrukkingen ervan zijn minder motiefgebonden dan doelgericht). Welnu, om het maar weer eens te herhalen: perspectief is een onvermijdelijke component van de realiteit – waaraan ik nu moet toevoegen dat het geen enkel perspectief ooit ontbreekt aan enig retrospectief. En het is in het retrospectieve perspectief van een eeuw dat we Hitlers plaats moeten beschouwen. Als de twee wereldoorlogen de twee bergketens zijn die het historische landschap domineren, in de schaduw waarvan we in Europa, de Verenigde Staten, Duitsland maar evengoed ook in Rusland tot 1989 leefden, als de Tweede Wereldoorlog het hoogtepunt was van deze wereld

oorlogen, met blijvender resultaten dan de Eerste Wereldoorlog, dan volgt daaruit dat Hitler de figuur aan de top is – wat ons brengt bij de onwetenschappelijke vraag van zijn historische grootheid. (...)

Daarom voor de laatste maal een vergelijking tussen Napoleon en Hitler.

Veel dingen die Napoleon tot stand bracht of liet brengen, zijn blijvend van aard gebleken: veel van zijn instellingen, wetten, hervormingen, gebouwen (inclusief een architectonische en decoratieve stijl, welke eigenlijk al begon tijdens de laatste jaren van Lodewijk XVI en zich tijdens het Directoire verder ontwikkelde, maar toch...), en sommige van zijn gezegden, bondige uitspraken van een buitengewone geest. Hitler, die soms blijk gaf van gevoel voor het komische maar niet ad rem was en nauwelijks gevoel voor humor had, liet (afgezien van een paar scherpzinnige waarnemingen) weinig gezegden na die het waard zijn herinnerd te worden. Wat ons rest en wat we niet mogen vergeten, zijn zijn Autobahnen en een reeks voornamelijk verwoeste neoclassicistische gebouwen, waarvan de ontwerpen veelal worden toegeschreven aan zijn architecten – wier ontwerpen hij misschien heeft goedgekeurd maar wier stijl niet geheel overeenkwam met de zijne.

247 Deterministisch idealisme versus materialisme.

Het jaar 1945 markeerde ook het einde van het politieke, culturele en intellectuele overwicht van Europa in de wereld, het einde van het Europese tijdperk, en het einde van het Europese statensysteem. Maar er was ook nog iets anders: het einde van het overwicht van de Duitse intellectuele invloed in de wereld. Daarbij ging het niet slechts om de methodieken en normen van het Duitse onderwijs en de Duitse wetenschap die in de zeventig jaar na 1870 niet alleen op vele plaatsen in Europa en in de hele wereld invloed hadden gehad en waren overgenomen, ook in naties die in de twee wereldoorlogen tegenstanders van Duitsland waren. Er was nog iets anders, iets dat ontstaan was na de Franse Revolutie: een romantisch (en dikwijls sentimenteel en categorisch) idealisme als reactie op het materialisme (en dikwijls het rationalisme) van de Verlichting. Deze zeer belangrijke en in potentie vruchtbare intellectuele prestatie – een belangrijk hoofdstuk in de Europese geestesgeschiedenis – werd meestal door Duitsers vertegenwoordigd en voorbeeldig verwoord; en werd vervolgens door sommige van hen tot in het extreme doorgevoerd, tot een deterministisch ideaal dat onmenselijker bleek te zijn dan het deterministische materialisme dat eraan vooraf was gegaan en in jammerlijke toestand nog voortleefde – voor een tijdje tenminste. En een incarnatie van een onwankelbaar geloof in een deterministisch idealisme was Adolf Hitler.